

BRUNO LATUR, AKTERI-MREŽE I KRITIKA KRITIČKE SOCIOLOGIJE*

Apstrakt: Tekst je posvećen dometima teorijskog opusa Bruna Latura i njegovom odnosu prema savremenom pojmu kritike. U prvom delu je prikazana teorija aktera-mreže, preko svojih ključnih pojmova (aktant, mreža, prevođenje, asocijacija), zajedno s teorijom modernosti. U drugom delu se razmatraju različiti aspekti Laturovog odnosa prema kritici – najpre njegov kritički tretman drugih (standardne sociologije, a posebno „kritičke“, tj. Burdijeove sociologije), potom kritički tretman kojem je sam podvrgnut, da bi se zaključilo političkim ambivalencijama Laturovog pokušaja razvijanja jedne „akritične“ društvene teorije.

Ključne reči: Bruno Latur, teorija aktera-mreže, kritika, modernost, sociologija, Pjer Burdije.

Bruno Latur (Bruno Latour), francuski antropolog nauke, jedno je od nezaobilaznih imena društvene teorije danas, poznato široko izvan akademskih krugova. Od 1979. godine, kad objavljuje prvu knjigu koja ga je učinila slavnim, Latur obilato objavljuje ne samo teorijske radove već i popularnija štiva, od knjiga do kolumni. Budući da se on najviše bavi naukom i tehnologijom i njihovom ulogom u današnjem društvu, ima mnogo povoda da se Latur pita za mišljenje, a on ga rado daje.

Zajedno s popularnošću, dakako, idu i osporavanja; poneki mu sasvim odriču naučnu ozbiljnost i tumače ga kao dobar primer nove vrste „medijskih intelektualaca“, više zvezda no naučnika. Ali, s druge strane, njegova „teorija aktera-mreže“ se nudi kao spasonosna alternativa celokupnim postojećim društvenim naukama, a broj njenih poklonika raste. To su dobri razlozi da se Laturov teorijski i

---

* Ovaj tekst je rezultata rada na projektu „Prosvećenost u evropskom, regionalnom i nacionalnom kontekstu: istorija i savremenost“, br. 149029, koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

istraživački opus ozbiljno razmotri, s naglaskom na njegovom odnosu prema pojmu *kritike* i nosiocima kritičkog duha danas, a posebno prema suparničkoj školi „kritičke sociologije“.

Latura je teško do kraja svrstati u neku disciplinu ili predmetnu oblast. Najčešće ga ubrajaju u „sociologiju naučnog znanja“ (Sociology of Scientific Knowledge, SSK) ili, alternativno, „studije nauke i tehnologije“ (Science and Technology Studies, STS, ili, kako Latur /2006: 135/¹ više voli, još uopštenije: „Science-Technology-Society“). Koliko je čak i ovo široko određenje problematično postaća jasno tokom ovom prikaza.

Iako rođen (1947. godine) i školovan u Francuskoj, Bruno Latur² prve akademske uspehe postiže najpre u anglosaksonskom svetu, a njegova teorija aktera-mreže i danas je popularnija tamo no u matičnoj sredini, u koju, na izvestan način, pristize tek kao naknadni „uvoz“. Mnogo vremena je proveo predajući u SAD i neke od svojih najvažnijih knjiga prvo je objavio na engleskom – što je činjenica sama po sebi zanimljiva za sociologiju nauke.

Diplomirao je filozofiju, a potom, privučen etnologijom, odlazi na terenski rad u Afriku. Sredinom 1970ih zainteresovao se za sociološko-etnološko proučavanje naučne prakse, što je rezultiralo knjigom *Život laboratorije: društvena konstrukcija naučnih činjenica* s koautorom Stivom Vulgarom (Latour i Woolgar 1986 [1979]). Ubrzo potom počinje da razvija novu i ambicioznu socijalnu teoriju, takozvanu „teoriju aktera-mreže“, koja se danas ponajviše vezuje za njegovo ime. U naredne tri decenije Latur objavljuje dvanaestak knjiga, od kojih se još nekoliko odnosi direktno na nauku (*Science in Action*, 1987; studija o Luju Pasteru *Microbes – guerre et paix*, 1984; *Pandora's Hope*, 1999), neke na tehnologiju u društvu (*Aramis, ou l'amour des techniques*, 1992; *Politiques de la nature*, 1999); neke imaju šire teorijske ambicije (*Nous n'avons jamais été modernes*, 1991, kao i najnovija *Re-assembling the Social* /2005/ odnosno, na francuskom, *Changer de société, refaire de la sociologie*, 2006); neke su studije konkretnih oblasti savremenog društvenog života (religije, prava, umetnosti). Uza sve to, Latur piše i rado-

¹ U daljem tekstu, prilikom upućivanja na Latureve radove iz zagrada će biti izostavljeno ime autora.

² Bio-bibliografski podaci, kao i ostale korisne informacije, mogu se naći na Laturevom veb sajtu, www.bruno-latour.fr.

ve koji definitivno izlaze iz uskonaučnih okvira, mešajući nauku, filozofiju i umetnost, kao što je *Pariz, nevidljivi grad* i dva kataloga za izložbe u čijem koncipiranju je učestvovao (*Iconoclash* 2002, *Making Things Public* 2005). Latur je dvadesetak godina predavao sociologiju na prestižnoj Nacionalnoj visokoj tehničkoj školi (Ecole des Mines) i vodio tamošnji Centar za sociologiju inovacija. Godine 2006. prelazi na Institut za političke studije u Parizu, kao prvi nosilac novoosnovane Katedre Gabrijela Tarda.

Akteri, mreže i protivkopernikanski obrt

Teoriji aktera-mreže (*Actor-Network Theory, théorie de l'acteur-réseau*) temelji su udareni ranih osamdesetih godina XX veka, a definitivno je uobličena i dobila ime krajem te decenije.³ Latur je najvažniji, ali ne i jedini njen osnivač: tu su i Mišel Kalon (Michel Callon), po obrazovanju inženjer, Laturov najbliži saradnik u Centru za sociologiju inovacija i današnji direktor te ustanove, i Džon Lo (John Law), profesor sociologije u Centru za proučavanje nauke Univerziteta u Lankasteru u Velikoj Britaniji.⁴ Ova teorija, isprva bez većeg odjeka, poslednjih godina je sve privlačnija za sociologe, antropologe, filozofe, i to ne samo one koji se bave naukom i tehnologijom. Osim navedenog, najšire prihvaćenog naziva – koji se najčešće skraćuje u engleski akronim ANT – ova teorija se zove još i „sociologija asocijacija“ ili „sociologija prevođenja“ (eng. *sociology of translation*, fr. *sociologie de la traduction*).

Teorija vodi poreklo iz socioantropoloških studija nauke i tehnike, ali se potom širi i uopštava s ambicijom da postane nova opšta, čak „velika“ teorija društva. Iako treba uzeti s rezervom neprekinutu liniju kojom Latur danas ocrtava sopstveni razvojni put, istina je da se još od *Života laboratorije*, preko knjiga iz 1990ih, pa do danas može pratiti izvestan broj prepoznatljivih elemenata, koji su postupno razvijani, artikulisani i progresivno povezivani u

---

³ Laturov dotadašnji rad, koji se kretao u domenu sociologije nauke, predstavlja zaokruženu i specijalizovanu celinu, te u ovom tekstu neće biti posebno predstavljen, osim ukazivanja na kontinuitete s kasnijim razvojem.

⁴ Website CSI <http://www.csi.ensmp.fr/> pruža različite informacije o ANT, Laturu i Kalonu, a o Džonu Lou v. na <http://www.lanes.ac.uk/fss/sociology/staff/law/law.htm>.

manje-više koherentnu opštu teoriju.⁵ Osim radikalne kritičnosti prema *mainstreamu* sociologije, najkarakterističnije obeležje ANT jeste proširivanje dejstvenosti sa ljudskih na ne-ljudske (prirodne i tehničke) entitete.

Uza svu svoju originalnost, ova teorija, naravno, ima svoje izvore i inspiracije. Neke od njih i sama izričito priznaje, a neki se mogu prepoznati. Etnometodologija, taj osobeni sociološki pravac poreklom s američke Zapadne obale, predstavlja pomalo neočekivan oslonac prve Laturove knjige. U njoj je vidljiv niz postavki koje je prvi jasno formulisao Harold Garfinkel: na primer, zahtev da istraživač, pristupajući predmetu istraživanja, ukloni sve prethodne pretpostavke o njegovoj prirodi i osobinama – u slučaju Laturove studije, to se odnosi na uobičajena mnjenja o racionalnosti naučnika kao aktera, „svetosti“ laboratorije, korenitoj različitosti naučnog rada od drugih oblika ljudske delatnosti; ili, odbijanje da se postojanje realnosti apriorno prizna, insistiranje na njenom praktično-materijalnom i ujedno diskurzivno-interaktivnom konstituisanju. Notorno višesmisleni etnometodološki termin *account* (sa značenjem: objašnjenje, prikaz, izveštaj, priča, podnošenje računa) i danas figurira u Laturovom rečniku, u donekle izmenjenom obliku (up. 2006: 177-187). Ako ništa drugo, Laturu i Garfinkelu su svakako zajedničke teorijska radikalnost i revolucionarnost spram nasleđa.

Drugi najvažniji izvor ANT jesu (post)strukturalizam i semiologija, uključujući i njihove reflekske u književnoj teoriji. Povlašćivanje relacionalnosti i decentriranje subjekta svakako su lekcije bez kojih Latur ne bi mogao da započne svoj projekt. „Generativna semiologija“ lingviste A.Ž. Gremasa (A. J. Greimas) ishodište je ključnog pojma „aktanta“. Fuko (Foucault) i Delez (Deleuze) spadaju među veoma malobrojne autore koje Latur često spominje, a nikad ne napada. Kao što su pojedini komentatori zgodno formulisali, ono što svu trojicu povezuje moglo bi se nazvati „materijalno-semiološkim“ stanovištem, prema kojem semiološki procesi nisu slobodne igre znakova već su uvek (i) događaji u svetu, koji proizvode

---

⁵ Prema Laturovoj samoistorizaciji (2006: 20), tri su rada bila ključna za utemeljivanje ANT: 1) njegova knjiga o Pasteru iz 1984, 2) tekst M. Kalona o aferi oko morskih školjki u Bretanji (M. Callon, „Éléments pour une sociologie de la traduction: la domestication des coquilles Saint-Jacques et des marins-pêcheurs dans la baie de Saint-Brieuc“, *L'Année sociologique* 36, 1986: 169-208); 3) tekst Džona Loa o portugalskom osvajanju puta za Indiju (Law 1986).

opipljive, stvarne posledice. Laturove „mreže“ su istovremeno materijalne – sačinjene od veza što povezuju ljude i tehničke objekte – i značenjske, jer povezuju pojmove.⁶ Treba ipak imati u vidu da se Laturov poststrukturalizam, neobično za francusku teoriju ali i za njene američke varijante, razvijao u neprekidnoj razmeni s anglosaksonskom tradicijom (empirijskih) studija nauke.

Među filozofima, Laturu je još od doba studija najbliži Mišel Ser; među sociološkim klasicima, Dirkemov (Durkheim) savremenik i suparnik Gabrijel Tard (Gabriel Tarde);⁷ zasluge se takođe priznaju istoriografiji *Anala*, te, za poneku ključnu ideju, zoološkoj antropologiji Širli Strum (Shirley Strum) i teoriji kiborga Done Haravej (Donna Haraway). O Latur ovom odnosu prema savremenim sociološkim strujama biće više reči u odeljku o kritici sociologije.

Iz aktera u aktante

Pojam aktera, kao izvorišta intencionalnosti i nosioca delanja, deo je obaveznog sociološkog rečnika, bez obzira na to da li se to delanje shvata više kao racionalno ili više kao normativno, te da li je akteru data veća sloboda ili je naglasak na determinizmu okolnih struktura. Uza sve te razlike, sociologija polazi od aktera shvaćenih kao ljudske jedinice, obdarene svešću, voljom i sposobnošću za delanje; ovi akteru deluju – ili ne uspevaju da deluju – na svoje okruženje, sačinjeno od žive i nežive prirode, objekata stvorenih ljudskom rukom, te drugih ljudi i društvenih odnosa. Prema tom gledištu, koji matica sociologije deli s većim delom filozofije i zdravorazumskim pogledom na svet, ljudi su „živi“, a stvari su „mrtve“; ljudi deluju, a stvari i strukture mogu da se tom delanju odupiru, da ga ometaju ili olakšavaju, ali sami ne čine ništa.

---

⁶ Latur o tome kaže: „Slabost semiotike je oduvek bila u tome što je razmatrala proizvodnju značenja nezavisno od prirode entiteta“. Kada se umesto književnih tekstova okrenemo proučavanju prirode i nauke, shvatamo da se možemo potpuno odreći pojmova „diskursa“ i „značenja“ a da ne upadnemo ponovo u naivni realizam; umesto njih, razvijaćemo „semiologiju stvari“ (1997: 8).

⁷ Tard je, navodno, bio među retkima koji su želeli da sociologija „objasni kako se društvo kao takvo drži na okupu, umesto da prethodno postojanje društvenih sila upotrebljava da objasni nešto drugo“ (2006: 25). Sumnjičaviji čitalac je u iskušenju da se zapita nije li posredi više marketinška strategija iskopavanja zaboravljenih klasika nego istinska inspiracija.

Latur, međutim, želi da raskine s ovom samorazumljivošću: ljudskim bićima treba oduzeti povlasticu da jedino ona budu priznata kao izvori delanja. Za takve, redefinisane delatnike više se ne može koristiti reč „akter“, zbog svog antropomorfizma i filozofsko-normativne opterećenosti. Umesto njega, Latur se odlučuje za izraz „aktant“, preuzet, kao što je navedeno, od Gremasa, zajedno sa semiološkom definicijom. „Aktant“ izražava strukturne elemente narativa, pokretače radnje, integralne sastavnice priče bez kojih ona ne bi bila to što jeste. Aktant je „prazno mesto“ u tom smislu da nije isto što i pojedinačni lik (nije svaki lik aktant, više likova može delovati kao jedan aktant itd.). Najkraće, kako Latur piše u jednoj od prvih formulacija, aktant je „bilo koja jedinica diskursa kojoj je dodeljena neka uloga“ (Callon i Latour 1981: 301-2). Ili, slično: „nešto što dela ili čemu su drugi dodelili delatnost, dejstvenost ... Aktant može biti bukvalno bilo šta, ukoliko je izvor delanja“, modifikuje neku datu situaciju tako što unosi razliku (1997: 5; 2006: 103). Termin „akter“ je dopušten samo kao podvrsta aktanata, a razlika među njima određena je različitim stupnjevima unutrašnje koherentnosti – aktant je akter koji još nije poprimio jasnu figuraciju (2006: 103). Treba odmah reći da aktant ne samo da nije ograničen na ljudsko, nego i sam po sebi, kao takav, ne znači mnogo: njegov dinamički efekat, zbog kojeg se uopšte analizira, proističe mnogo više iz njegove pozicioniranosti unutar određene „mreže“ i aktivnih veza koje ga spajaju s drugim aktantima.

„Stvari“ nisu, kako smo navikli da ih tretiramo, „puke“; one ne služe samo kao pozadina za ljudsko delanje, ili prepreka za njeno ostvarivanje. One takođe mogu „ovlašćivati, omogućavati, podsticati, činiti dostupnim, dopuštati, sugerisati, uticati, postavljati prepreke, zabranjivati i tako dalje“ (2006: 103-4). Rečima Džona Loa, „mašine, arhitektura, odeća, tekstovi – sve to doprinosi unošenju reda u društveno. ... I kad bi ti materijali nestali, nestalo bi i ono što ponekad nazivamo društvenim poretkom“ (Law 1992: 3). Aktant je najviše nalik na pojam sile u fizici, i zato se ne izjednačava s empirijskim pojedinacem-ličnošću čak ni kada je čovek ono što dela: bezbroj sila deluje kroz pojedinca u svakom trenutku, a isto toliko pojedinaca se može naći okupljeno u jednoj dejstvujućoj sili (2006: 304-306).

Teorijskom obrazlaganju proširenog pojma aktanta posvećena je Latureva najpoznatija knjiga, *Nikad nismo bili moderni* (2004

[1991]). Tu se dekonstruiše ono što Latur naziva „modernim Ustavom“.⁸ Modernost je, po tom tumačenju, spoj dveju suprotnih ali uzajamno neophodnih praksi: s jedne strane je uspostavljanje „Velike podele“, jasne granice između ljudskog i svega ostalog, što nije ljudsko; s druge, nezvanična proizvodnja hibridnih entiteta, mešavina između ta dva pola (2004: 16). Velika podela se manifestuje u različitim vidovima – kao razdvajanje ljudi i stvari, ljudi i mašina, ljudi i životinja, Društva (Kulture)-Prirode-Teksta, ili Društva-Prirode-Boga, humanističkih i prirodnih nauka itd.⁹ Međutim, istovremeno i uporedo s poslom razdvajanja ili „čišćenja“, modernost prevazilazi podelu, prelazi granicu, meša i spaja, „prevodi“ bića različitih ontoloških rodova. Prva vrsta praksi je zvanična i javna, ono što modernost misli o sebi, a druga je tajna, skrivena, nepriznata i neuređena.

Kao posledica, korelat ili izvoz ove prve Velike podele nastaje još jedna: jaz između modernih „nas“ i predmodernih (primitivnih, divljačkih) „njih“. Prema ovoj drugoj, spoljašnjoj Velikoj podeli, „mi“, i jedino mi, jesmo ti koji uvažavaju transcendentnu prirodu, Prirodu po sebi, i razlikuju je od društvenog i kulturnog; a „oni“ su ti koji za tu podelu ne znaju, koji na mestu Prirode takve kakva jeste vide sopstvene kulturne proizvode, religiozne i mitološke iluzije (2004: 102-103). A u stvari, kvalitativne razlike nema: i „mi“ i „oni“ smo jednako ne-moderni, budući da paralelno proizvodimo ljude, ne-ljude i bogove, tvoreći svoje zajednice u formi hibridnih „priroda-kultura“ (2004: 12). Ovo „bešavno tkanje“ između kulture i prirode antropolozi su veoma dobro umeli da uvažavaju kad su odlazili na svoje tradicionalne terene, daleko od kuće: tada bi jedinstvenim interpretativnim okvirom obuhvatili celokupan život jedne zajednice, od poljoprivredne tehnologije do vizuelne umetnosti. Tu lekciju sada treba primeniti i kod kuće, na sam Zapad (2004: 108-109).

Zato što Velika podela ostaje samo jedna polovina modernosti, tlapnja pre nego stvarnost, nikad ostvarena u potpunosti, zbog toga modernost nikad nije postojala, „nikad nismo bili moderni“ – ko god da smo tačno ti „mi“, pomalo zlobno dobacuju dvojica komentatora (Fuchs i Marshall 1998: 14). Umesto jednog *ili* drugog,

---

⁸ Latur se namerno poigrava dvoznačnošću reči *constitution* u francuskom i engleskom jeziku: i „ustav“ u političkom smislu, i „konstitucija“ u filozofskom.

⁹ Slučajno ili namerno, podela je čas dvojna, čas trojna.

ljudi su, zajedno sa svojim ne-ljudskim partnerima, uvek obitavali u takozvanoj „Carstvu sredine“, naseljenoj „trećim polom“ egzistencije, polom mešovina, hibrida, kentaura, kiborga ili, kako Latur najviše voli da ih naziva (za Mišelom Serom), „kvaziobjekata“. Iako, dakle, moderni nikad nismo bili, tek smo danas u položaju da to sagledamo. Ekološka kriza, nove vrste bolesti, naoružavanje, sveprisutnost tehnologije u svakodnevnom životu jasno su nam predočili nerazdvojjivost prirode i kulture, ljudskog i tehničkog; svedoci smo neviđenog umnožavanja mešovitihi formi egzistencije. Ljudi su prožeti tehnološkim napravama, a prirodne činjenice su dobile svoje glasnogovornike.¹⁰

Stoga, umesto tradicionalne objektivnosti ili subjektivnosti, treba proučavati *interobjektivnost* (1997: 14).¹¹ Nije posredi nikakvo kombinovanje, nadodavanje ili „istovremeno uzimanje u obzir“ ljudskog i ne-ljudskog. Ova vrsta sinteze predstavlja jednu od teorijskih strategija prema kojima Latur gaji ponajveći prezir (up. 2006: 246-248, 2004: 81-82, 99) Jer, polovi prirode i društva nisu polazište, nego rezultat, oni nastaju radom posredovanja koji sprovodi „proizvođačka zajednica stvari i ljudi“, oni su „sateliti“ Carstva sredine (2004: 81). U ovoj izmenjenoj optici, oni imaju taman toliko smisla koliko „zapad“ ili „istok“ i sačinjavaju „prikladne i relativne referencije koje moderni rabe radi razlikovanja posrednika od kojih će neki biti nazvani 'prirodnima', a neki 'društvenima'“ (2004: 87). Moderne filozofije, naoko potpuno suprotne jedna drugoj, sve pola-

---

¹⁰ Latur tu jeste i pronicljiv i duhovit: „Jeste li primetili? svaka bolest danas ima svoju pacijentsku organizaciju, svaki švajcarski glečér svog zaštitnika, svaka ptica, svako drvo, ima svoju grupu dobrovoljaca i aktivista – bezmalo svaka buba ima svoj blog!... A nedavno sam saznao da čak i kopriva, ta prava pošast moga vrta, uživa zaštitu grupe koja o njoj brine i bori se protiv, kako kažu, biljne diskriminacije!“ (2007: 5), ali ne i dovoljno ubedljiv: zašto bi to bili primeri hibridizacije, a ne unutrašnji razvoj savremene (čisto ljudske) kulture?

¹¹ Posmatrano iz ugla etnometodološke sastavnice u ANT, mobilisanje objekata zarad objašnjenja delanja moglo bi se protumačiti kao pokušaj razrešavanja problema stabilnosti, pravilnosti i trans-situacione ponovljivosti praksi, koji notorno muči etnometodologiju u njenom izvornom vidu. Zanimljivo je da se sasvim slično pomeranje zapaža i u samoj etnometodologiji, koja se u novije vreme (Garfinkel 2002) znatno udaljava od ideje apsolutne konstitutivnosti diskursa (*account*) u korist telesne, materijalne, rutinske prakse, zajedno s prostornim aranžmanima, spoljašnjim objektima, instrumentalnim pomagalima i slično. Reč je, zapravo, o prećutnoj redefiniciji etnometodologije, uprkos Garfinkelovom zaklinjanju u suprotno.

ze od ontološke razdvojenosti subjekta i objekta, da bi tek naknadno među njima uspostavile neki odnos; deleći istu modernističku samobmanu, one su pre simptom nego rešenje problema (2004: 58-69).

Priroda i društvo su dva paralelna „kontejnera“ koje je stvorilo prosvetiteljstvo, danas podjednako beskorisna jer nisu u stanju da obuhvate novo mnoštvo hibrida.

Latur preuzima, ali univerzalizuje i uopštava „princip simetrije“ Dejvida Bloora. Dok Bloorova izvorna verzija tog načela kaže da se ista vrsta objašnjenja mora primenjivati na (ono što važi za) istinu i zabludu (Bloor 1980: 5), Latur smatra da je taj stav i dalje asimetričan, jer prirodu potpuno ostavlja po strani, a društvu dodeljuje sav teret objašnjenja. Štaviše, pri tom svi oblici znanja dobijaju isti tretman, kao običan refleks društvenih odnosa, podjednako proizvoljni društveni konstrukti.¹² Princip „uopštene simetrije“, koji je prvi formulisao Mišel Kalon, odnosi se, osim epistemološkog, i na ontološko razlikovanje, između Društva i Prirode, i tako postaje „radikalniji, koherentniji i refleksivniji“ od Bloorovog (1989: 235). Dva blizanačka „pravila metoda“ (br. 3 i br. 4) iz *Nauke u akciji* zabranjuju da se bilo Priroda bilo Društvo uzmu kao *explanans* neke naučne činjenice ili druge forme znanja: jer, i jedno i drugo su „simetrične posledice delovanja kojim su istraživači mobilisali ljudske i ne-ljudske aktere“ (1989: 426; up. i 2004: 95-100).

Tako se Latur istovremeno distancira od oba tabora uobičajenih socijalnoteorijskih polemika. Na jednoj strani, udaljava se od etablirane struje „društvenog konstruktivizma“: društvo nije povlašćeno, njime se ništa ne objašnjava, naprotiv, njega treba objasniti.¹³ Ali na drugoj strani, priroda ne prolazi ništa bolje. Latur je veoma daleko od svih varijanti ekologizma, mistifikacije prirode, pa čak ni zalaganja za nekakav njen integritet i dostojanstvo. Tome direktno protivreći isturanje tehnike i tehnologije u prvi plan, te svođenje tri oblasti postojanja (Društvo, Priroda, Tehnika) na istu ravan. Ekološku krizu Latur tumači ne kao povod za obožavanje Prirode nego, naprotiv, kao uzrok raspada binarne koncepcije i iznalaženje novih

---

¹² Ne iznenađuje što Bloor najodlučnije odbacuje ovaj prigovor, tumačeći ga – reklo bi se, s pravom – kao plod nerazumevanja i sistematskog iskrivljavanja svog „strogo programa“ (Bloor 1999: 101-2).

¹³ Da li je ovo ispravno i pravedno čitanje društvenog konstruktivizma, neka ostane otvoreno pitanje.

načina rekombinovanja dveju strana, u čemu se sastoji pravi predmet redefinisanih društvenih nauka (2007: 5).

Laturu je, dakle, stalo do toga da potkopa tradicionalni zapadno-prosvetiteljski humanizam. Za njega je pripisivanje ljudskom skupa intrinzičnih svojstava koja ga korenito izdvajaju od svih drugih formi egzistencije temelj čovekove arogancije, apriorno samoprivilegovanje i izvor mnogih teorijskih i praktičnih pogrešaka. U ovome je smisao Laturvog „protivkopernikanskog obrta“ ili „kopernikanskog protivobrta“ (1997: 8, 2004: 78-92). Taj obrt hoće da obnovi, ali i redefiniše, oba poznata smisla ovog izraza: poput Kopernikove astronomske teorije, hoće da bude revolucionaran, da korenito izmeni naš pogled na svet; a Kantov filozofski obrt hoće da okrene naopako. Jer, Kant, umesto da detronizuje i decentrira čoveka, kao što bi se očekivalo na osnovu naziva – Kopernik je čoveku pokazao da on i njegova Zemlja nisu centar svemira! – upravo uzdiže saznavajućeg subjekta naspram „stvari po sebi“. Sada taj potez treba obrnuti, oduzeti čoveku-subjektu to nezasluženo privilegovano mesto.

Prevođenje, asocijacije, mreže

Kao što su akteri postali aktanti, tako i veze među njima treba redefinisati iz stabilnih, strukturnih odnosa u ono što Latur i saradnici nazivaju *asocijacijama* ili *prevođenjem*. Dok su „asocijacije“ manje-više samorazumljive, „prevođenje“ je termin zaista osoben za ovaj pristup, i nećemo ga naći drugde. Još veoma rano, Latur i Kalon (Callon i Latour 1981) definišu ga na način koji narednih decenija ostaje u osnovi nepromenjen: proglašavajući se naslednicima Hobsovog (Hobbes) projekta ispitivanja procesa nastanka političkog tela iz agregata pojedinaca, autori nude „opšti zakon prevođenja“ kao zamenu za Hobsov društveni ugovor: ovaj, naime, opisuje ustanovljenje kolektiva kao jednokratnog čin, dok je u stvari posredi neprekidan proces. Prevođenje označava „sva pregovaranja, spletke, proračune, činove ubeđivanja i nasilja, zahvaljujući kojima neki akter ili sila preuzima, ili zadobija, ovlašćenje da govori ili dela u ime drugog aktera ili sile“ (1981: 279). U svakoj upotrebi zamenice „mi“, na delu je prevođenje mnoštva volja u jednu volju i glasnogovornika.

Akteri-aktanti (individualni i kolektivni, ljudski i neljudski) neprekidno rade na tome da međusobno prevedu svoje jezike, svoje probleme, svoje identitete ili svoje interese. Osim osnovnog, jezičkog

smisla – koji podseća na korene ANT u književno-jezičko-tekstualnoj teoriji – ovo prevođenje uključuje i smisao geometrijske „translacije“ (1989: 189). Uvek je na delu i neka vrsta *pomeranja* (*deplacement*) – ne samo fizičkog, jer prevođenjem, po prirodi stvari, ono što je prevedeno ne ostaje sasvim isto, ali zauzvrat uspostavlja vezu s nečim drugim, bez koje ne bi postigao svoj cilj. Taj model prevođenja-pomeranja, smatra Latur, adekvatniji je stvarnim procesima izgradnje i razgradnje sveta, stabilizacije i destabilizacije, nego uobičajeni binarni model reprodukcija/promena (up Corcuffe 2002: 70-71).

Pojam prevođenja upotrebljen je već u sociologiji nauke.¹⁴ Prevođenje je proces kojim akteri-aktanti međusobno uklapaju, uzgobljuju, ulančavaju interese, putanje, kompetencije, planove, započete poslove; prevođenje rezultira nekim ishodom – recimo, nekim nalazom ili novim aparatom. Proučavajući naučnike, Latur beleži razne oblike prevođenja: slabiji aktant može da se prikloni jačem, ali može i da primeni neke druge taktike, kao recimo: redefinisati projekt jačeg tako da slabiji (sa svojim projektom) postane njegov integralni deo; ubediti jačeg da mu je prav put do cilja zaprečen, te da je zaobilazni put, koji vodi preko slabijeg, zapravo jedini (to je poreklo ideje „obavezne tačke prolaska“, značajne u okviru ANT); može ga ubediti da (neosetno) promeni svoj cilj i preuzme njegov; ili da je veliko skretanje s planirane putanje u stvari sitno i nevažno. Opštije strategije jesu: mobilisati i regrutovati što više saveznika, ali tako da istovremeno planiramo kako da ih kontrolišemo; uvezati „sile“ tako da jedna drugu kontrolišu; izumeti nove, dosad nepostojeće ciljeve; izumeti nove društvene grupe (1989: 172-214).

Prevođenjem se gradi *mreža*, koja nije samo zbir veza: da bi nešto bilo mreža, ona mora povezivati aktante – dakle, dejstvene, aktivne entitete, od kojih svaki „nešto radi“, umesto da samo prenosi tuđe efekte od jedne do druge tačke, bez transformacije (2006: 189). Mreža je „lanac akcija gde se svaki učesnik tretira u svakom pogledu kao medijator“.¹⁵ Nadalje, u mrežu njeni aktanti-sastavni delovi

---

¹⁴ Naučnici, „konstrukturi činjenica“, interpretiraju svoje interese i interese onih koje regrutuju, a taj proces interpretacije jeste prevođenje (1989: 174).

¹⁵ *Medijator* (*mediateur*, *mediator*) jeste jedan ključnih pojmova u ANT, a formulisao ga je Laturov saradnik Antoan Enion /Antoine Hennion/. Za razliku od *posrednika* (*intermediaires*, *intermediaries*) koji su samo prenosnici, pasivna sredstva u tuđim rukama, ovi su „akteri obdareni sposobnošću da izraze ono što prenose, redefi-

moraju biti investirani, moraju „brinuti“ za nju i o njoj, mora im biti stalo do nje, ona im mora biti potrebna, moraju se truditi da je očuvaju i doprinesu njenom funkcionisanju.

Sve se događa u mreži, kroz mrežu i preko mreže: ono što nije povezano, nema dejstvenost, ne može ništa da učini. „Doslovno, nema ničega osim mreža, i nema ničeg između njih“ (1997: 3). To znači naziv „teorija aktera-mreže“: jedino su mreže aktivne (akteri), a sami akteri uvek imaju formu mreže. Dalje, mreža se prvenstveno sastoji od kretanja, proticanja nečega kroz nju: „Mreža nije stvar već zabeleženo kretanje neke stvari“ (1997: 12); ona liči na fiziologiju čula – ako nema pokreta, nema ni oseta. Zatim, snaga mreže nije u relativnoj snazi njenih sastavnica, kao nezavisnih jedinica, pa čak ni u čvrstini povezanosti kao takvoj: „Snaga ne dolazi od koncentracije, čistote i jedinstva, već od diseminacije, heterogenosti i brižljivog istkivanja slabih veza (1997: 2). Napokon, mreža nije sama po sebi entitet: ona je „koncept, a ne stvar; to je oruđe koje pomaže da se nešto opiše, a ne ono što se opisuje“ (2006: 191). Mreža nam služi da „pripremimo“ svoj tekst-izveštaj kako bi kroz njega akteri, na neki način, sami progovorili.

Kombinacijom dosad prikazanih pojmova (prevodenje, mreža, aktant) Latur želi da nadomesti celokupan društvenonaučni rečnik. Razmišljanje u kategorijama mreže, smatra on, ima tu prednost da nas oslobađa blokirajućeg efekta niza dihotomija koje su se uvrežile u standardnom sociološkom aparatu. Najpre, nestaje suprotnost daleko/blizu: kao lavirint plinovoda koja pod zemljom leži tik pored kanalizacije i kablovske TV, tako sve mreže mogu biti jedna drugoj blizu, ali međusobno izolovane i irelevantne, paralelni i zatvoreni svetovi (1997: 3). Zatim, gubi se razlika unutra/spolja: ANT samo zanima da li je nešto spojeno ili ne, a ne da li postoji neka pregrada, opna ili granica (1997 : 5). I najzad, ne postoji više ni malo/veliko, odnosno mikro/makro: nijedna mreža nije veća od druge nego je naprosto duža ili čvršće povezana. Dominacija ove poslednje dihotomije, tj. kategorije veličine, najštetnija je od svih, jer se njome sugerise da su krupni akteri suštinski drugačiji nego sićušni, i ne uspeva objasniti kako veliki izrastaju iz malih, ili se ponovo u njih vraćaju. „Umesto da suprotstavljamo individualni nivo masovnom,

---

niraju, ponovno razvijaju, ali i izdaju“; jedni su „robovi“, a drugi „slobodni građani“ (2004: 83).

ili dejstvenost strukturi, mi prosto pratimo kako dati element dobija strateški značaj pomoću broja veza kojima upravlja i kako, gubeći veze, gubi na značaju“ (1997: 4). Fenomeni nisu smešteni jedan „u“ drugi, poput ruskih babuški, tako da ono veće obuhvata i sadrži u sebi ono manje, nego samo treba meriti broj veza: „malo je ono što je malo povezano, veliko je ono što je veoma povezano“ (2006: 263) Pojedinci, porodice i interakcije, na jednoj strani, te ustanove i države na drugoj, nisu odeljeni nekom kvalitativnom crtom; razlika u veličini se ne može odrediti unapred, jer je ona ishod borbi – ako si uspešniji, moćniji, povezaniji, onda si veći (Callon i Latour 1981: 280). Kad govorimo, kao što smo navikli, o mikro i makro, društvo pogrešno zamišljamo u trodimenzionalnim terminima, kao nekakav oblik s „vrhom“ i „dnom“, sačinjen od organizacija i sistema, hijerarhija i piramida. Umesto toga, društvo treba svesti u dve dimenzije, nalik na crtež na površini papira, jer nas to nagoni da detaljno i svaki put ispočetka ispitujemo i iscertavamo mnogostruke linije umrežavanja i posredovanja, kojima nastaje ono što stvara efekat „moći“ ili „veličine“. Glavni predmet sociologiji jeste „sama proizvodnja lokaliteta, dimenzioniranja i srazmera“. Latur usklikuje: „Društveni svet je ravan!“ (2006 : 246-251).

Sveprisutnost nauke u svetu u kojem živimo, umnožavanje hibrida, kao što je omogućila da shvatimo da „nikad nismo bili moderni“, isto tako nam je otvorila oči za korenitu transformaciju samog društvenog (2006: 9). Do sada je važno jedno shvatanje, Latur ga naziva „Društveno br. 1“, po kojem je društvo bilo zamišljano kao „određeni materijal, poseban domen“, jedan fenomen po svojoj prirodi različit od ostalih fenomena, smešten u neko ne-društveno okruženje od kojeg se analitički može odvojiti. Društveno se supstancijalizovalo, upotrebom imenica kao što su „društvo“, društveni „porredak“, „dimenzija“, „praksa“ ili „struktura“. Stvari su se izmenile: „odsad, društveno je rastvoreno: nalazi se svugde i istovremeno nigde“ (2006: 9). Taj smisao se izražava novim, adekvatnijim shvatanjem, „Društvenim br. 2“, koje Latur zagovara. Prema njemu, epitet društveno „više ne označava jednu stvar među drugima ... već jedan *tip veze* između stvari koje same nisu društvene“ (2006: 13). Bilo koja vrsta spona (biološka, fiziološka, atomska, pravna...) može postati „društvena“ ukoliko započne proces razdvajanja i ponovnog povezivanja, prespajanja, rekombinovanja, prestrojavanja i pregradnje

u nove, nepredviđene, moćne nizove asocijacija: društveno, dakle, „nije konkretno mesto, stvar, domen ili tip materijala već provizorno kretanje“ reasociranja i preslagivanja (*reassembling, reassemblage*) (2006: 344, 16).

Takođe, Društveno br. 2 nije fiksirano: ne nalazimo ga tamo gde smo ga ostavili, ne možemo znati gde i da li ćemo ga uopšte naći; ono je većito nesigurno, slabačko, neizvesno, rizično: „Društveno biće više ne označava neko zajamčeno svojstvo, budući da je reč o kretanju čiji pokušaj uspostavljanja novih veza ili proizvodnje čvrstih složaja (*assemblages*) može i da omane“ (2006: 17) „Društveno“ i „postojano“ se zapravo nalaze na klackalici: ono što je trajno, ne može biti društveno, jer je društveno neprekidno tekuće kretanje, stvaranje i rastvaranje veza. Za sociologiju asocijacija, „inovacija je pravilo, a izuzeci, koje treba objasniti, jesu razni oblici stabilnosti, trajni u vremenu i obimni u prostoru“ (2006: 53).

Latur i kritika

Na prvi pogled, Latur i pojam kritike su nespojivi. Pre svega, on sam tu suprotnost pravi veoma eksplicitno, naročito u slici modernosti, gde sve ono s čime se ne slaže i što želi da zameni izjednačava sa stavom „kritike“. ¹⁶ Nadalje, Laturov prosede je svesno, gotovo ponosno *akritičan*: on ne kritikuje svoje glavne predmete (naročito tehnologiju – daleko je da ne može dalje biti od stanovišta nekakvog habermasovskog „sveta života“), niti svoje aktante, kako god ih odredio, ni ono što oni čine. On ne želi nikakvo normativno polazište, nikakve vrednosne sudove. Jedino što otvoreno, neumorno i sa strašću kritikuje jeste ne-laturavska društvena nauka. Pogledajmo najpre kako izgleda Laturava kritika sociologije, a posebno kritičke njene struje, da bismo se potom vratili na temu Laturave akritičnosti, dovodeći u sumnju antinormativni imidž koji neguje.

---

¹⁶ Od dve vrste praksi koje tvore modernost, prvoj (odvajanje) odgovara pojam kritike, a drugoj (mešanje) pojam mreže (2004: 16). Suprotnost postaje još nedvosmislenija i dovodi se do opredeljivanja *ili-ili* u retoričkom pitanju: „Je li naša pogreška ako su mreže *istovremeno stvarne kao priroda, ispričane kao govor, kolektivne kao društvo*? Moramo li ih slijediti napuštajući resurse kritike, ili ih napustiti prihvaćajući opće shvaćanje kritičke trojne podjele?“ (2004: 12).

Kritika sociologije

Različitim definicijama predmeta sociologije kako su ranije izloženi – Društvenom 1 i Društvenom 2 – odgovaraju i različite društvene nauke: prvome, „nauka o društvu“ (koja se naziva još: standardna, konvencionalna, klasična sociologija, ili naprosto sociologija), a drugome laturovska „sociologija asocijacija“, „prevođenja“ ili „aktera-mreže“. Obična sociologija ne shvata dubinu transformacije svog predmeta do kojeg je došlo u novije vreme (up. gore); ANT jedina vodi računa o tome, te „preobrće i generalizuje sociologiju društvenog“, ni manje ni više no kao što je teorija relativnosti, postavljajući sasvim jednostavna pitanja, revolucionisala svojevremeno našu mentalnu aparaturu (2006: 23). Praktično celokupan teorijsko-metodološki dijapazon onoga što se danas praktikuje pod imenom sociologije spada u pogrešnu i potrošenu teoriju koju treba jednostavno *zameniti* teorijom aktera-mreže.

Objašnjavajući nastanak ANT iz sociologije nauke, Latur piše kako je prvi deo puta bio zajednički s drugim autorima u oblasti sociologije naučnog znanja, ali da je potom došlo do razilaženja: „obični“ sociolozi nauke su ostali pri ideji da je moguće i poželjno primeniti sociološki postupak i na nauku, dok su Latur i drugi zagovornici ANT zaključili kako je sociologija, u stvari, u tom pogledu doživela radikalnan neuspeh. Pre toga, sociologija je uvek gledala „naniže“, ispitivala je predmete koji su, u smislu društvenog legitimiteta i moći, bili ispod nje; suočavanje s naukom je bilo, prvi put, gledanje „naviše“, u predmet koji je superioran i ugledniji od nje same (2006: 135, 141-142, 145). Ta okolnost je omogućila da se ispostavi kako društvo ne može da objasni nauku, ali nauka može društvo. Ovaj neuspeh sociologije nauke je, ipak, jedan „srećan brodolom“, zato što otud izvučena pouka sada može da posluži za postavljanje čitavog zdanja društvene nauke na sasvim nove temelje.

Još su dva razloga što su studije nauke bile pogodno ishodište za sociologiju asocijacija. Prvo, zato što se kroz etnografiju laboratorije jasnije nego kod drugih vrsta istraživanja videla hibridna priroda egzistencije – čovek sa svojim znanjem i praksom, životinje i druga živa priroda, plus tehnički instrumenti, sve je to nerazmršivo upleteno u laboratorijsku proizvodnju realnosti; i drugo, zato što su nauke najbolja ilustracija za besmislenost distinkcije mikro-makro – zato što u njima najsićušnije inovacije mogu, ulančavanjem i

umrežavanjem, da narastu do globalnih i epohalnih posledica (2006: 263). Drugim rečima, (prirodna) nauka pruža u zaoštrenom obliku sliku onoga što se, manje uočljivo, događa i drugde.

Shodno transformisanom „društvenom“ (br. 2), sociologija više nema svoj fiksirani predmet. Umesto toga, ona se sastoji u praćenju nizova asocijacija, ispitivanju veza među aktantima i onoga što se među njima događa. *Sleđenje, iscrtavanje* nizova asocijacija, lanaca povezanosti ili „složaja“ jeste ključ sociološkog metoda, prema ANT. Nema ničeg „iza“ aktivnosti koje posmatramo i lanaca asociiranih entiteta koji su u njih uključeni; nikakve skrivene sile ne mogu otkriti „pravu istinu“ o njima, kako je obećavala standardna sociologija. „Objašnjenje“ se svodi na „dovoljno detaljan opis“ – nema ničeg novog što bi se moralo, pa ni moglo pridodati da bi opis prerastao u objašnjenje; ako nešto fali, opis nije bio dobar.¹⁷ „Objašnjenje nije neka tajanstvena kognitivna veština već veoma praktičan poduhvat konstruisanja svetova koji se sastoji u tome da se entiteti povežu među sobom, drugim rečima, da se ocrta mreža“ (2006: 148).

Nadalje, (obični) sociolozi su dopustili da njihov politički program nadvlada njihovu naučnost. Umesto pukog popisivanja forme egzistencije koje se mogu naći u svetu, oni su poverovali da je njihov zadatak hajka na sile koje navodno drže ljude u stanju neslobode i otuđenja. Rukovođeni političkim ciljevima emancipacije, oni unapred, veštački i bez utemeljenja, ograničavaju broj i vrstu entiteta koje pripuštaju u svoju analizu. Oni sebi uzimaju za pravo da jedini odlučuju o tome šta je zaista „društveno“, a šta nije (npr. šta je priroda, šta je tehnika, a šta iluzija). Opsednuti svojim racionalističkim idealima, oni ne shvataju da u srži njihovog shvatanja discipline leži krajnje arhaična i magijska predstava o samostojnom i samorodnom „društvu“ (2006: 123). Što je najnezgodnije od svega, taj vrhunski paternalizam prema akterima sprovodi se u ime politike emancipacije (2006: 71-72). Umesto toga, morali bi smerno i skromno da prate aktere i od njih uče kako svet funkcioniše.¹⁸ U skladu s imenom

¹⁷ Svako razmišljanje u kategorijama uzrok-posledica, a posebno težnja nauke (pa i sociologije) da što manjim brojem uzroka objasni što veći broj posledica, jeste u svom korenu autoritarno, „implicitira divljenje prema lancu komandovanja“ i težnju ka moći, ka ovladavanju predmetom; a objašnjenja su uvek neka vrsta optužbe, raspodele odgovornosti, prokazivanja (1991: 164).

¹⁸ Kao uzornu Latur (2006: 69-70) navodi studiju o međugorskim hodočašćima Elizabet Klaveri (Claverie 2003), u kojoj autorka ni u jednom trenutku ne

teorije, čija skraćena „ANT“ na engleskom znači i „mrav“, sociolozi treba da postanu analitički *termiti*.¹⁹ Obični sociolozi, nasuprot tome, misle da su akteri nepopravljivo uronjeni u svoj ograničeni svet i da raspolažu samo jednim, svojim jezikom, dok analitičar raspolaže takođe „jednim *metajezikom* u koji bi prvi bio 'uklopljen'“ (2006: 71). No, to je opasna iluzija: treba se odupreti ideji da postoji, negde, jedan sveopšti rečnik u kojem bi se sve šarenilo iskustva samih aktera moglo prevesti u ograničen broj sviknutih socioloških kategorija. Obična sociologija, kad naiđe na novo i iznenađujuće, odmah ga prevodi na staro i poznato; ANT mu dopušta da se prikaže u svoj svojoj novini i neobičnosti, i „u tome je sva razlika – naučna, politička, pa i moralna“ između njih (2006: 69).

Koliko od strukturnih i makro-pristupa, Latur s jednakom odbojnošću distancira ANT od interpretativnih i mikro-pravaca (interakcionizma, fenomenologije), s kojima je ponekad povezuju. Jer, ovi pristupi ne greše ništa manje, budući da veruju u nepostojećeg humanog i humanističkog subjekta, padaju u iluziju autentičnih i neposrednih, toplih međuljudskih interakcija, nezagađenih hladnom tehnikom i slobodnih od bezlične prinude društvene strukture. U stvari, samo zamenjuju jedan artefakt (hipostazirane društvene strukture) drugim (2006: 87-88, 281). Još manje je teorija aktera-mreže istovetna s pokušajima da se postigne kompromis ili sinteza između mikro- i makronivoa (2006: 248). Čak ni s pravcem koji joj je po nazivu formalno najbliži – analizom mreža – ANT nema nikakve veze: uobičajena *network analysis* ispituje veze među isključivo ljudskim akterima, ostavljajući netaknuto njihovo prirodno i tehničko okruženje. Za razliku od toga, ANT razmatra *sve* mreže, bez obzira na prirodu u njih uključenih aktanata; ona „ne želi da pridoda društvene mreže društvenoj teoriji već da, pošavši od mreža, nanovo izgradi društvenu teoriju“ (1997: 2; 2006: 188).

Među retke „saputnike“ u svom revolucionarnom projektu Latur ubraja Fransoa Firea s njegovom studijom Francuske revolucije (2004: 46); analizu „denuncijacija“ Lika Boltanskog (Luc

---

osporava realnost „Gospe“ kao stvarnog i prisutnog aktera i pokretača delanja hodočasnika, kako to oni vide.

¹⁹ Još u sociologiji nauke Latur se poigrava ovom idejom, rekavši da, poput termita, naučnici grade svoje podzemne tunele od mešavine zemlje i vlastitih izlučevina (1989: 411), a kasnije će metaforu proširiti i na sociologe (2006: 203, 319).

Boltanski) i Lorana Tevenoa (Laurent Thevenot) (2004: 48-50);²⁰ te rodne, *queer* i kulturne studije (2006: 142). Filozofija, pak, ne dobija ništa bolju ocenu od sociologije.²¹

Kritika „kritičke sociologije“

Uza sve ružne reči kojima su zasuti drugi, glavna meta najupornijih Laturovih napada – u poslednjoj knjizi gotovo opsesivnih – ipak je ono što naziva „kritičkom sociologijom“, što je relativno ustaljena oznaka za sociološki pristup Pjera Burdijea i njegove škole. Burdije je, tokom četrdesetogodišnje karijere okončane njegovom smrću 2002. godine, razvio koherentan i snažan teorijsko-istraživački okvir čije najvažnije osobine, za svrhu ovog prikaza, jesu posledice njegovog (post)marksističkog porekla: naglašavanje društvenih nejednakosti i hijerarhija – kako u sferi ekonomije i politike, tako i u oblasti kulturnih ukusa, umetnosti i stilova života; efekta strukturne, dakle bezlične i takoreći samoreprodukujuće dominacije; simboličkog nasilja kao kulturne premoći vladajućih vrednosti i ukusa; i konačno, zastupanje takve zamisli sociologije koja odbacuje vrednosnu neutralnost kao nepoželjnu i neostvarljivu i umesto toga nalaže društveni i politički angažman, razotkrivanje društvenih nepravdi i stajanje na stranu potlačenih. Oko Burdijeovih socioloških postavki formirana je čitava škola, sa brojnim, i sve brojnijim sledbenicima. Institucionalno ne sasvim precizno locirana, ali teorijski i politički nepogrešivo prepoznatljiva, burdijeovska škola je prerasla u jednu od glavnih, ako ne i dominantnu paradigmu u francuskoj sociologiji. S obzirom na Laturovu ambiciju da promoviše jednu potpuno drugačiji, a celovit teorijski okvir, bilo je neminovno da su on i Burdije, te istraživačko-nastavni krugovi formirani oko njihovih ličnosti i ideja,

---

²⁰ S ovom dvojicom autora Latur deli, između ostalog, bitan pojam „probe“ ili „testa“ (*epreuve, trial*). Laturu je on ključan za definisanje realnosti u konstruktivističkoj teoriji nauke, a Boltanski i Teveno svoj pristup ponekad nazivaju „sociologijom probe“. Zbog niza dubinskih sličnosti, svu trojicu jedan komentator smešta zajedno u struju koju naziva „pragmatičkom sociologijom“ i kao celinu protivstavlja „kritičkoj“ (Bénatoud'l, 1999).

²¹ Bezmalo celokupna filozofska misao poslednjih nekoliko vekova, od Kanta, preko Hajdegera i semiologije, do Habermasa, ocenjuje se kao promašena i pogrešna, a završnica je namenjena postmodernizmu: „Nisam našao dovoljno ružnu riječ kojom bih označio taj pokret ili, bolje, tu intelektualnu nepokretnost“ (2004: 63).

postali direktni konkurenti i protivnici.²² A budući da se, zajedno s idejama, izvoze i pripadajuće lojalnosti, sukob se poslednjih godina prenosi i izvan francuskih granica.

Pre svega treba reći da ova dva autora, bar u početku, nisu uopšte bili tako inkompatibilni kao što žele da se prikažu. U *Životu laboratorije*, Latur je gotovo burdijeovac, što se vidi po usvajanju niza Burdijeovih pojmova (polje, strategije, simbolički i kulturni kapital), insistiranju na miroljubivoj i uređenoj borbi i antagonizmu kao dinamičkim pokretačima naučnog sveta, i opisu „dvostrukog lika“ naučnika i nauke (niti slede čiste naučne vrednosti, niti su samo cinični kalkulanti; traga se za profitom, ali po intrinzičnim pravilima polja itd.).²³ Latur i Vulgar, uostalom, sasvim otvoreno i veoma pohvalno navode Burdijeove rane radove o nauci i o ekonomiji simboličkih dobara (1986: 203-206, 238, 258; dug je najjasnije priznat u beleškama br. 4 na str. 230 i br. 11 na str. 232).

Moglo bi se dodati da su u tom periodu delili još neke tematike, pa i način njihove obrade: recimo, kad Latur počinje da koristi pojam „prevođenja“, on ga shvata kao rešenje za problem formiranja kolektivnog tela, odnosno reprezentacije/delegiranja – čime se u isto vreme bavi i Burdije (up. npr. Bourdieu 1984). Mogućno je paralele pratiti i dalje, kao što to čini Benet (Bennett 2005: 152), koji uočava (nepriзнate) sličnosti između karaktera estetske vrednosti kod Burdijea, odnosno naučne kod Latura: u oba slučaja, opisuje se praktično, partikularno, konstruisano poreklo tih proizvoda, ali tako da im se ne oduzme karakter realnosti i elementi univerzalnosti.

U kasnijem razdoblju, Laturev odnos prema Burdijeu se potpuno menja; ton postaje negativan i isključiv, ne priznaje se nikakav dug niti uporedivost, a razlike se naduvavaju do nepomirljivih suptnosti. Osećanja su uzvraćena, a tretman identičan i sa druge strane: Burdije s jednakim omalovažavanjem govori o Laturu (Bourdieu 2001: 55-66). Obojica, dakle, jedan drugom pristupaju na isti način – sa, reklo bi se, namernim nerazumevanjem, uprošćavanjem i osiromašivanjem misli, iskrivljavanjem namera, selektivnim navođenjem

---

²² Sličan antagonizam odranije postoji između Burdijeove škole i krugova oko Turena (Alain Touraine) i Budona (Raymond Boudon).

²³ Da ironija bude veća, kroz Laturevu knjigu se englesko govorno područje prvi put šire upoznao sa ovim Burdijeovim idejama (Fuller 2000: 16).

i slično. Neke uzajamne kritike su sasvim validne, a neke su očito plod obične zlonamernosti.²⁴

Čitalac koji bi želeo da razume Laturov odnos prema kritičkoj sociologiji suočava se s jednom početnom teškoćom: do kraja, naime, ostaje nejasno pitanje razgraničenja između „kritičke“ i ostatka sociologije. Čak i tamo gde to pitanje izričito obećava da će razjasniti; čak i tamo gde kaže kako s jednom – običnom sociologijom – njegova ANT stoji u odnosu kompatibilnosti i kontinuiteta, dok s drugom – kritičkom – ne želi da ima bilo kakve veze, čak i na takvim mestima Latur se koleba (2006: 17-18, 71-72, 359-360). Zvanično, kritička sociologija je radikalnija podvrsta obične, a njene razlikovne osobine jesu: a) ne zadovoljava se time da ograniči ispitivanje na društvenu dimenziju fenomena, ne dirajući u sadržinu, već ide dotle da zamenjuje proučavani predmet drugim predmetom, sačinjenim isključivo od društvenih odnosa; b) tvrdi da je ta zamena nepodnošljiva za uključene aktere, kojima je potrebno da žive u iluziji kako postoji „još nešto“ osim tog društvenog; i najzad c) smatra da uvređeni prigovori s kojima akteri odbacuju ponuđeno objašnjenje svog sopstvenog delanja predstavljaju najbolji dokaz ispravnosti tog objašnjenja (2006: 18). Tek kad su se u ulozi tih uvređenih aktera našli naučnici, njihovi protesti su uzeti za ozbiljno, dotad su glatko ignorisani (2006: 145), i u tome je deo onog „srećnog brodoloma“ sociologije nauke. Ovo deluje jasno, međutim, problem je u tome što se, veoma često, obična sociologija karakteriše na veoma sličan način (jedan takav opis je već naveden).²⁵ Ta nepažljivost, čini se, svedoči da Laturu i nije toliko stalo do teorijskog obrazlaganja odstupanja ANT od standardne sociologije, koliko do (političkog i institucionalnog) nadmetanja s Burdijeovom školom.

Kritičku sociologiju Latur ima na umu i kada pobija ona tu-maćenja koja njegovu teoriju, zbog podnaslova *Života laboratorije* koji glasi „Društvena konstrukcija naučnih činjenica“, smeštaju u struju „društvenog konstruktivizma“.²⁶ To je potpuno pogrešno, kaže

---

²⁴ Njih pokušava da razdvoji Benatuj (Bénatoud'l, 1999), nastojeći da iz tog uzajamnog potencijanja izvuče neku opštu korist.

²⁵ U jednoj ranijoj knjizi, Latur bira naziv „klasična sociologija“, ali je opet opisuje gotovo identično „kritičkoj“: ona je arogantna, misli da zna bolje od aktera i da prozire kroz njihove iluzije; ali takvo redukovanje sposobnosti onih u čije ime pretenduje da govori ne može se nazvati levičarskim (nav. prema: Schinkel 2003: 85).

²⁶ Epitet „društveno“ je, „u rukama naših 'najboljih prijatelja', pobrkan s napadom na solidnost naučnih činjenica i raskrinkavanjem njihove pretenzije na istini-

Latur, jer umesto da se pridruži sociologizaciji fenomena dotad izuzetih iz sociološkog domašaja, teorija aktera-mreže je nameravala upravo suprotno: da povrati status realnosti tim „konstruktima“ i učini njihov sociološki prikaz bližim i prihvatljivijim za same aktere.

Nadalje, za kritičku sociologiju se kaže da je monotona i intelektualno lenja; ona unapred ima odgovore na sva pitanja, i „ne može ne biti u pravu“. Kad se suoči s nekom novom situacijom, ona naprosto ponavlja ono što je već stotinu puta rekla: da je sve sačinjeno od istog malog broja odavno poznatih sila, kao što su moć, dominacija, eksploatacija, legitimacija, fetišizacija, reifikacija, objektivacija. Pravo, religija, ekonomija, politika, sport, moral – „sve je sačinjeno od istog materijala, samo varira ime 'polja'“ (2006: 360).

Latur je svestan da je njegova teorija izložena optužbama, posebno iz tabora kritičke sociologije i političke levice, za moralnu neosetljivost i političku problematičnost – u blažoj varijanti indiferentnost, a u oštrijoj za dosluh s moćnicima ovoga sveta, dok potlačenima ne pruža oružje kritike kojima bi mogli pokrenuti svoje oslobađanje. Naročito je ukazivano na to da savremenoj neoliberalnoj ideologiji, po kojoj je svakome data šansa, a propadaju samo oni koji su to zaslužili, veoma odgovara Latureva „poravnata“ slika društva, u kojoj su (vertikalne) hijerarhije „spljoštene“ u (horizontalne i neutralne) mreže (2006: 92; primer za takvu kritiku v. u Fuller 2000).

Ali istina je, smatra Latur, obrnuta: kritička sociologija je ta kojoj takvu optužbu treba uputiti. Zato što polazi od društvenih nejednakosti i nepravdi kao od nečega datog, fiksiranog i, po implikaciji, nepromenljivog, ona propušta da prouči najvažnije, a to su putevi, praktična sredstva, medijatori i materijalne okolnosti njihovog stvaranja i obnavljanja. Samim tim, pravi uzroci ovih nepoželjnih društvenih stanja ostaju neosvetljeni, a sociologija ne doprinosi njihovom slabljenju nego baš njihovom jačanju: ako žrtve društvene nepravde ubedimo da je njihova potlačenost posledica nekog neizbežnog, nepobedivog društvenog mehanizma, onda ih sigurno nećemo podstaći na otpor. „Nije li očigledno da samo jedan splet slabih veza – konstruisanih, veštačkih, pripisivih, opisivih i iznenađujućih spona pruža jedini način da se pojmi borba?“ (2006: 364). Od najra-

---

tost. Oni su mislili da mi s naukom radimo isto ono što su se oni toliko ponosili da su uradili s religijom, umetnošću, pravom, kulturom, svim onim što smo verovali da je tvrdo poput čelika: da hoćemo da je smrvimo u prah, pokazujući kako je od početka do kraja isfabrikovana“ (2006: 132-133).

nije faze²⁷ pa do danas²⁸ Latur na ovaj isti način identifikuje političke efekte standardne sociologije i protivstavlja im sopstveno tumačenje političkih potencijala teorije aktera-mreže. Drugi predstavnici ANT se pridružuju ovim samoodbranama, tvrdeći da je najvažnija tema ANT upravo – moć: „Ova teorija... se bavi mehanikom moći. Ona, u stvari, tvrdi da treba da analiziramo velike na potpuno isti način kao i bilo koga drugog“ (Law 1992: 1).

Kritika Latura

Najpoznatije obeležje teorije aktera-mreže – proširivanje pojma aktera na ne-ljudsko – ujedno je i najkritikovanije. Većina komentatora, osim onih koji su odabrali da se i sami priključe krugu pristalica, ukazuje na teškoće u Laturovom određenju aktanta. Neki tu ideju u potpunosti odbacuju, smatrajući je glupošću o kojoj ne vredi raspravljati (kao recimo Bloor /1999/²⁹ ili Burdije /2001: 61-63/). Drugi pak ostaju otvoreni za pouku koja bi se, eventualno, mogla izvući iz Laturovih smelih hipoteza. Ali i oni skreću pažnju na činjenicu koju Latur sistematski ignoriše: sami sociolozi-posmatrači ne stoje na „nultom“ niti „srednjem“ polu egzistencije već na ljudsko-društvenom, tačnije unutar njega; kada Kalon proučava zaplet oko bretonskih školjki, on nije na jednakoj udaljenosti od ribara ili okeanografa, i od školjki ili podvodnih postrojenja (Corcuff, 2002: 75). Iako im se, prema teoriji, dodeljuje isti ontološki status, školjke ipak ne govore same za sebe, nego Kalon govori u njihovo ime. Teorija aktera-mreže se razvija i predstavlja javnosti putem publikacija i izlaganja ne u prirodi, niti u „Carstvu sredine“ nego baš u najobičnijem, najtradicionalnije shvaćenom društvu. „Umesto 'kopernikanske kontrarevolu-

---

²⁷ Kada razlikuje mikro- i makronivo, menjajući analitičke okvire prelazeći s jednog na drugi, (obična) sociologija izbegava svoj primarni predmet, a to su borbe i „prevodenja“ kojima mikroakteri (slabi) postaju makroakteri (jaki). Posledica je da se pobednici dodatno opravosnaže i postojeći odnosi moći potvrde (Callon and Latour 1981: 280)

²⁸ „Na mesto čitavog spleta vidljivih i izmeni podložnih sredstava koja se stavljaju u pogon da bi se proizvela moć... sociologija, a posebno kritička sociologija, prečesto stavlja jedan nevidljivi, nepokretni i homogeni svet moći po sebi.... Ako nekome treba uputiti optužbu da je zaboravio 'odnose moći' i 'društvene nejednakosti', to je pre sociologija društvenog, a ne ANT“ (2006: 123).

²⁹ Mešanje stvari i ljudi je za njega „opskurantizam podignut na nivo opšteg metodološkog principa“ (Bloor 1999: 97).

cije' ... dobijamo staro sociološko vino u novim retoričkim mešinama“. (Fuchs i Marshall 1998: 13).

Džon Lo pokušava da odgovori na taj prigovor pozivanjem na razlikovanje između sociologije i etike: kad se kaže da između ljudi i objekata nema fundamentalne razlike, to je analitičko a ne moralno stanovište, i ne podrazumeva da ljude treba tretirati kao mašine u životu (Law 1992: 4). No, time ne uspeva da pobije prigovor o suštinski različitom odnosu posmatrača-teoretičara ANT prema ljudskim i neljudskim predmetima svog ispitivanja i nedostatku teorijske obrade tog pitanja u okviru ANT. Taj propust je utoliko čudniji što se ANT velikim svojim delom bavi upravo pitanjem predstavljanja-delegiranja-prevođenja. Još od analiza nauke, gde se opisuju međusobne borbe naučnika da „mobiliju“ ne-ljudske laboratorijske materije na svoju stranu, tj. da budu priznati kao njihovi glasnogovornici, ANT se stalno vraća na tu temu – prikazujući je, u osnovi, kao pitanje moći – ali, kad je ona sama posredi, isto to pitanje legitimnosti glasnogovornika se naprosto zaobilazi.

I najzad, ponajmanje naklonjeni komentatori bez oklevanja beleže kompatibilnost ovog aspekta ANT sa zahtevima kapitalističke ekonomije, čak fašizma.³⁰

Iako se, kao što smo videli, Latur o postmodernizmu izražava najnegativnije što može, njegove ideje nisu baš tako daleko od onoga što se uobičajeno podvodi pod postmodernu teoriju. Zamagljivanje („modernističkih“) granica, proglašavanje metafizičkih distinkcija prevaziđenim, dekonstruisanje temelja zapadne misli, rasturanje ili izvrtanje racionalističkih hijerarhija, prezir prema kritičkom stavu kao nadmenom i neutemeljenom ili, u najboljem slučaju, zastarelom i beskorisnom – sve su to obeležja koja Latureva misao, hteo on to ili ne, deli s postmodernim duhom ili, zgodno rečeno, „postizmom“ (Fuchs i Marshall 1998: 9).

No, Laturevo insistiranje na akritičnosti ima svoje granice. Modernost se, rečeno je, poistovećuje s kritikom; kritika znači povlačenje ontoloških granica, razlikovanje, kopanje rovova. Umesto toga, treba učiniti javnim, obelodaniti, ozvaničiti hibride koje „mi“

---

³⁰ ANT kao ni kapitalističko računovodstvo ne poznaju ontološku razliku između ljudi i mašina; šireći dejstvenost i na neljudske aktante, ANT pretvara svakog pojedinca u (potencijalno zamenljiv) deo šire korporativnije mašinerije; a fašizam je takođe obožavao i veličao tehniku (Fuller 2000: 21-23).

sve vreme proizvodimo. Mešavine, spojevi, čudovišta – to smo i „mi“ i oni koje smo dosad smatrali radikalno „drugima“, od pavijana do biohemijskih aparata. Razgraničenja treba ostaviti za sobom, savetuje Latur, i postati (tačnije: priznati da već jesmo) a-moderni: „Taj retrospektivan stav koji širi umjesto da razotkriva, koji nadodaje umjesto da oduzima, koji bratimi umjesto da prokazuje, koji odabire umjesto da negoduje, nazivam nemodernim (ili antimodernim)“ (2004: 52).

Međutim: je li taj hibridizujući, inkluzivni, nenedencijantski amodernizam baš tako neutralan i širokogrud prema svemu? Dok se, zvanično, ništa unapred ne povlašćuje i preporučuje nam se da, bez ikakvih pretpostavki i predrasuda, „samo sledimo aktere“ i od njih „smerno učimo“ kako svet funkcioniše, *ispod* toga preferencija je nedvosmislena: Latur jednostavno *privileguje* hibride, čudovišta i Carstvo sredine. Umesto dva pola (Prirode i Društva), postulira i privileguje jedan jedini, „mega-pol“ (Fuchs i Marshall 1998: 12) kvaziobjekata- kvazisubjekata, u kojem se nahodi prava i jedina stvarnost, iz kojeg sve potiče, iz kojeg se pokreće svaka dinamika, i gde se sve završava.

Još je jedan razlog što Laturu ne možemo prihvatiti njegovu amodernost-akritičnost na reč: naime, nije li stav *razotkrivanja* istine, nasuprot najdublje gajenim iluzijama samih aktera („nikad nismo bili moderni!“), pretendovanja na *povlašćen uvid* (neobično kako je baš samo Latur, od svih ljudi, shvatio pravu istinu?), *razrešavanja*³¹ – izrazito moderan? Od svega toga, iz nekog razloga, jedino „prosvetćenost“ nije anatema za Latura, mada je shvata dosta neobično.³² Ali nije stvar samo u obelodanjivanju postojanja hibrida; on pretenduje da obelodani mnogo više od toga. Iako „prokazivanje“ pripada onome što ostavljamo za sobom (2004: 49), sam Latur se najčešće bavi upravo najstrašćenijim prokazivanjem.

Pitanje kritičnosti ima zapravo dva aspekta. Jedan je više saznajni i teorijski, i može se sažeti u pitanje: ko „bolje zna“ – akteri

---

³¹ U jednom od uvodnih pasusa knjige (2004: 17) Latur lepršavo obećava da će, „u ovom kratkom eseju“, razrešiti sve najteže probleme zapadne filozofije poslednje dve hiljade godina – od prirode delanja i delatnika, preko identiteta i razlike, smisla istorije, do kulturnog relativizma.

³² Čineći dosad tajnu proizvodnju hibrida javnom i službenom, „u toj želji za obelodanjivanjem, govornim uobličjenjem, iznošenjem u javnost, nastavljamo se prepoznavati u intuiciji prosvjetiteljstva“ (2004: 146). Tako možemo zadržati „prosvetiteljstvo bez modernosti“.

ili posmatrač? Drugi je više politički, i tiče se emancipacije: da li se stvar potlačenih bolje opslužuje ako ih nekritički slušamo, ništa im ne namećući, ili ako otkrivamo, nasuprot njihovim uverenjima, odnose dominacije u koje su uhvaćeni i koji i kroz njih deluju?

Prvo pitanje je u stvari stari sukob između „emskog“ i „etskog“ viđenja. U ovom konkretnom slučaju, on oprima oblik pitanja oko kojeg se Latur i Burdije spore: naime, *ko* zaista „uzima za ozbiljno“ same aktere? Recimo, kada se proučava nauka, da li se naučnoj sferi priznaje specifičnost, kako se tretiraju samoopisi samih naučnika, kakva se težina daje ideji „istine“ kako ona funkcioniše u svetu nauke, koje se mesto dodeljuje naučnom metodi i slično. Dvojica rivala, zanimljivo, dele isti osnovni stav, koji je antipozitivistički: akteri se zaista moraju uzeti ozbiljno u obzir, emsko se ne sme izbaciti iz analize. Ali, sve ostalo vide dijametralno suprotno. Latur je potpuno ubeđen da on svoje proučavane subjekte uvažava i sledi, dok ih kritička sociologija gazi i briše; šta više, to je njena glavna osobina (2006: 133).³³ Burdije pak kaže to isto, samo u obrnutom smeru: da Latur svojim prikazom nauke kao terena isključivo borbe i fabrikovanja redukuje naučni fenomen na veštinu pregovaranja i igre moći (Bourdieu 2001: 60-61); ili, rečima jednog drugog autora, da Latur prikazuje nauku kao univerzum ne samo nalik nego *suviše* nalik na druge društvene univerzume (Corcuffe 2002: 74). Uostalom, sam Latur daje razloga za takvo viđenje: u *Životu laboratorije*, on i Vulgar izričito kažu kako je njihova namera da ponude prikaz laboratorije koji će biti nezavisan od viđenja samih naučnika. To je u skladu s naložima etnometodološkog strogog razdvajanja „teme“ i „resursa“. Da li je Latur kasnije promenio stav, i pozeleo da „slediti aktere kud god da idu“? Ili je prosto od etnometodologije nehotice nasledio tu nerazrešenu tenziju između imanentnog i transcendentnog pogleda?

Što se političkog aspekta tiče, opet je glavni teren zajednički: obojica suparnika misle da treba biti na strani potlačenih, nijedan ne želi da bude prepoznat kao desničar; i opet se prepiru, oko toga ko bolje doprinosi istom cilju. Latur misli da je to on, iako – ili: upravo zato što – ne koristi izlizane levičarske fraze. Teško je proceniti kuda

---

³³ Evo ilustracije Laturovog tona kad govori o tome: „Ako izuzmemo religiju, kritička sociologija nije nijednu oblast tako opustošila i unakazila kao sociologiju umetnosti...“ (2006: 340).

zaista Latureve ideje smeraju, u političkom smislu. Slično drugim „postističkim“ piscima, on voli da inflatorno koristi kvalifikativ „političko“: prišiva ga najrazličitijim fenomenima i situacijama, ubacuje ga na najneočekivanija mesta. Neizbežno, onda, „političko“ postaje krajnje razvodnjeno. Istovremeno, Latur sistematski beži od „staromodnih“ političkih kategorija, tako da kod njega nećemo ni u tragovima naići na kategorije kao što su borba, otpor, solidarnost, diktatura, nepravda, nasilje i slično.³⁴ Latur želi da nas ubedi da se ambijent današnjeg sveta toliko izmenio da se mora izmeniti i politika što se u njemu vodi; ali stiče se utisak da je ipak posredi depolitizacija pod plaštom verbalne hiperpolitizacije. A kada nam, kao sugestiju kako voditi tu nanovo izumljenu politiku, Latur kaže da nam je potrebna „nova vrsta demokratije, demokratija proširena na stvari“, koja bi se odvijala u „parlamentu stvari“ (2004: 146-147), ostajemo u nedoumici. Ako to nije retorička doskočica, šta je?

Latur se eksplicitno vraća na pojam kritike u jednom nedavnom tekstu (2004a), gde kao da se za korak ili dva povlači u pravcu tradicionalnijeg razumevanja i kritike i politike. On ukazuje na današnje zloupotrebe konstruktivističkih argumenata i preuzima svoj deo nehotične odgovornosti za takav razvoj događaja. Predstavnici industrije i protivnici ekologije koriste ideje o neizvesnosti naučnih činjenica da bi od javnosti prikriili životno važne podatke; a moja je namera, uzvikuje Latur, bila baš suprotna – da *emancipujem* javnost. No, najzanimljivije je što, u tom tekstu, Latur uopšte nije akritičan: zvuči kao da je iskreno pogođen što je „kritika izgubila dah“, zabrinut za njenu budućnost, zainteresovan da doprinese njenoj obnovi. Jedino što nam zvuči poznato jeste ocrnjivanje kritičke sociologije: izlaže se teza da su kritičke društvene teorije, poput Burdijeove i Fukoove, imale udela u širenju opasnih teorija zavere, koje sumnjaju u „zvanične verzije“ svega i svačega, od ozonskih rupa, preko 11. septembra, do spuštanja ljudi na Mesec. I tako se Latur još jednom nadmeće s Burdijeom, ovoga puta oko pitanja – ko je zaista kritičan?

* * *

Latura možemo čitati na dva osnovna načina: jedan bi bio uzeti ga integralno i doslovno, a onda možemo samo da biramo da li

---

³⁴ Za njegov govor o politici karakteristične su bombastične objave poput: „Ako postoji društvo, onda nikakva politika nije moguća“ (2006: 36).

ćemo se preobratiti u njegovog slepog sledbenika, ili ćemo njegovo delo odbaciti kao hrpu nadobudnih besmislica; druga strategija je da ga koristimo delimično, uslovno i s rezervom, u kojem slučaju ćemo sigurno naći ponešto dobro i korisno, pogotovo u „negativnom“ smislu, kao upozorenje i kritiku. No, za to što spada u ovu drugu vrstu (na primer, fluidnost društvenih veza; udeo materijalnih, predmetnih sastavnica ljudskog sveta, ogroman značaj tehnike; odustajanje od naivnog pojma Čoveka itd.) nije sigurno da je veoma originalno.

Komentatori su zapazili da Latur, kad se okrene ispitivanju neke konkretne građe, postaje mnogo manje revolucionaran i egzotičan no što se prikazuje: u studiji o Pasteru, recimo, identifikuju se različite društvene grupe i njihovi interesi te, u skladu s tim interesima, različiti stavovi u kontroverzi oko Pasterovog otkrića bacila – iako upravo te analitičke postupke sam Latur osuđuje kao zastarele i neplodne metode obične sociologije.³⁵ Ili, uzmimo primer njegovog Društvenog br. 2. U shvatanju društvenog ne kao supstance, uvek sebi jednake, postojane i unapred prepoznatljive (koji bi sociolog tako opisao svoj predmet?) nego kao toka, procesa i dinamike, Latur sigurno nije usamljen. Ako niko drugi, pada na pamet Norbert Elijas (Elias) i njegova ideja „figuracije“. Ali, Elijas je svoj predlog „figuracionističke sociologije“ izneo mnogo običnijim, manje drskim rečnikom, pa je, izgleda, efekat bio manji.³⁶

Utisak originalnosti se stvara ponajviše načinom na koji Latur tretira celokupnu sociologiju, osim najužeg kruga svojih poklonika i saradnika. Sociologija je predstavljena kao veštački homogena, kruta i dogmatična, sve njeno unutrašnje šarenilo je svedeno na nekoliko teza kojih se malo ko u stvarnosti pridržava. Laturov grubi ton, koji koristi i kad se obračunava sa predstavnicima drugačijih stanovišta i kad ubeđuje čitaoca u prednosti sopstvenog, ne pomaže u realnoj proceni dometa njegovog dosadašnjeg dela. Duhovite

---

³⁵ Up. o tome: „Laturova metodologija primenjena u praksi deluje sumnjivo nalik na običnu sociologiju naučnog znanja, mada prilično ograničenu i jednostranu“ (Bloor 1999: 99). „Laturova antimodernistička metafizika služi samo da prikrije prilično staromodnu narav terenskog rada obavljenog pod njenim znamenjem“ (Fuchs i Marshall 1998: 11).

³⁶ Džon Lo (Law 1992: 5), objašnjavajući procesualnost ANT, u kojoj „društvena struktura ne predstavlja imenicu nego glagol“, bez ustezanja uočava u tome sličnost s Gidensovom strukturacijom, Elijasovom figuracijom i – o iznenađenja! – Burdijeovim habitusom.

dosetke, zabavne anegdote, šokantne metafore, jetki epigrami – to su glavna obeležja Laturovog stila. Oni unapred preobraćeni će se sigurno dobro zabaviti, ali oni ostali će se brzo zamoriti i zapitati, da li je zaista potrebno u toj meri rušiti mostove i odbijati učešće u kolektivnom dijalogu društvenih naučnika?

Literatura

- Bénatoud'l, Thomas (1999): A tale of two sociologies: The critical and the pragmatic stance in contemporary French sociology, *European Journal of Social Theory* 2(3): 379-396
- Bennett, Tony (2005): Historical Universal: The role of cultural value in the historical sociology of Pierre Bourdieu, *British Journal of Sociology* 56(1): 141-164
- Bloor, David (1980 [1976]): *Knowledge and Social Imagery*, London: Routledge
- Bloor, David (1999): Anti-Latour. *Studies in History and Philosophy of Science* 30(1): 81-112
- Bourdieu, Pierre (1984): La délégation et le fétichisme politique, *Actes de la recherche en sciences sociales* No. 52/53: 49-55
- Bourdieu, Pierre (2001): *Science de la science et réflexivité*, Paris: Editions raisons d'agir
- Callon, Michel i Bruno Latour (1981): Unscrewing the big Leviathan: how actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so, u: K. Knorr-Cetina, A.V. Cicourel (eds.), *Advances in Social Theory and Methodology: Toward and Integration of Micro- and Macro-Sociologies*, Boston: Routledge, 277-303
- Claverie, Elisabeth (2003): *Les guerres de la Vierge: une anthropologie des apparitions*, Paris: Gallimard
- Corcuff, Philippe (2002): *Les nouvelles sociologies*, Paris: Nathan
- Fuchs, Stephan i Douglas A. Marshall (1998): Across the great (and small) divides, *Soziale Systeme* 4(1): 5-31, <http://www.soziale-systeme.ch/leseproben/fuchs.htm>
- Fuller, Steve (2000): Why Science Studies Has Never Been Critical of Science: Some Recent Lessons on How to Be a Helpful Nuisance and a Harmless Radical, *Philosophy of the Social Sciences*, Vol. 30(1): 5-32
- Garfinkel, Harold (2002): *Ethnomethodology's Program: Working Out Durkheim's Aphorism*, edited and introduced by A. W. Rawls, Lanham: Rowman & Littlefield

- Latour, Bruno i Steve Woolgar (1986): *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*, Princeton: Princeton U. Press [prvo izdanje *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*, 1979]
- Latour, Bruno (1989): *La science en action*, Paris: Editions la Découverte [prvo izdanje: *Science in Action. How to Follow Scientists through Society*, Harvard U. Press, 1987]
- Latour, Bruno (1991): „The politics of explanation: an alternative“, u: Steve Woolgar (ed.), *Knowledge and Reflexivity: New Frontiers in the Sociology of Knowledge*, London: Sage, str. 155-176
- Latour, Bruno (1997a): On actor-network theory: A few clarifications. Preuzeto sa: <http://www.nettime.org/Lists-Archives/nettime-l-9801/msg00019.html> 20. maja 2007.
- Latour, Bruno (2004 [1991]): *Nikada nismo bili moderni: ogleđ iz simetrične antropologije*, prev. J. Milinković, Zagreb: Arkzin/AIIR
- Latour, Bruno (2004a): Why has critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern, *Critical Inquiry* 30(2): 225-248.
- Latour, Bruno (2006 [2005]): *Changer de société, refaire de la sociologie*, Paris: La Découverte
- Latour, Bruno (2007): A Plea for Earthly Sciences, uvodno predavanje na godišnjem skupu *British Sociological Association*, London, april 2007. Preuzeto sa <http://www.bruno-latour.fr/articles/article/102-BSA-GB.pdf> 10. juna 2007.
- Law, John (1986): On the Methods of Long Distance Control: Vessels, Navigation, and the Portuguese Route to India, <http://www.lancs.ac.uk/fss/sociology/papers/law-Methods-of-Long-Distance-Control.pdf>, 8. avgusta 2007.
- Law, John (1992): Notes on the Theory of the Actor Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity. Preuzeto sa <http://www.lancs.ac.uk/fss/sociology/papers/law-notes-on-ant.pdf> 28. jula 2007.
- Schinkel, Willem (2003): Pierre Bourdieu's Political Turn?, *Theory, Culture & Society* Vol. 20(6): 69–93

Ivana Spasić

BRUNO LATOUR, ACTOR-NETWORKS, AND THE CRITIQUE
OF CRITICAL SOCIOLOGY

Summary

The paper analyzes the theoretical opus of Bruno Latour and his treatment of the concept of critique. In the first section “actor-network theory” is presented through its key notions (actant, network, translation, associations) together with Latour’s theory of modernity. In the second section various aspects of the relation between Latour and critique are discussed – first his own criticism of others (standard sociology and especially “critical”, i.e. Bourdieu’s sociology), then the criticisms aimed at his work, to conclude with the political ambivalences of Latour’s attempt to develop an “acritical” social theory.

Keywords: Bruno Latour, actor-network theory, critique, modernity, sociology, Pierre Bourdieu.